Максим Горький

Стара Ізергіль

Перекладач: О.Сорока

Джерело: З книги: Зарубіжна література: Хрестоматія: 11 кл.— Х.: Світ дитинства, 1992.

I

Я чув ці оповідання під Акерманом, у Бессарабії, на морському березі.

Якось увечері, закінчивши денне збирання винограду, партія молдаван, з якою я працював, пішла на берег моря, а я і стара Ізергіль залишилися в густому затінку виноградної лози та, лежачи на землі, мовчали, дивлячись, як тануть у глибокій млі ночі силуети тих людей, що пішли до моря.

Вони йшли, співали і сміялись; чоловіки — бронзові, з пишними, чорними вусами і густими кучерями до плечей, в коротких куртках та широких шароварах; жінки й дівчата — веселі, гнучкі, з темно-синіми очима, теж бронзові, їх волосся, шовкове і чорне, було розпущене, вітер, теплий і легкий, граючись ним, брязкав монетами, що були вплетені в нього. Вітер линув широкою рівною хвилею, але часом він наче стрибав через щось невидне і, породжуючи дужий порив, розвівав волосся жінок, мов фантастичні гриви, що здіймалися навколо їх голів. Це робило жінок химерними й казковими. Вони відходили все далі від нас, а ніч і фантазія одягали їх все прекрасніше.

Хтось грав на скрипці... дівчина співала м'яким контральто, чути було сміх...

Повітря було насичене гострим запахом моря та масними випарами землі, яка перед самим вечором була рясно змочена дощем. Ще й тепер по небу ходили клапті хмар, пишні, химерних обрисів і барв, тут — м'які, як клуби диму, сизі й попелясто-голубі, там — різкі, як уламки скель, матово-чорні або коричневі. Проміж них лагідно блищали темно-голубі клапті неба, прикрашені золотими цяточками зір. Усе це — звуки і запахи, хмари і люди — було химерно красиве й журне, здавалося початком чудової казки. І все це ніби зупинилося у своєму зростанні, вмирало; гомін голосів згасав віддаляючись, перетворювався на сумне зітхання.

— Чому ти не пішов з ними? — кивнувши головою, спитала стара Ізергіль.

Час зігнув її навпіл, чорні колись очі були тьмяні і сльозились. її сухий голос звучав дивно, він хрускотів, наче стара говорила кістками.

— Не хочу! — відповів я їй.

— У!.. старими народжуєтесь ви, росіяни. Похмурі всі, як демони... Бояться тебе наші дівчата... А ти ж молодий і дужий...

Місяць зійшов. Його диск був великий, криваво-червоний, здавалося, що він вийшов з надр цього степу, який на своєму віку так багато поглинув людського м'яса та випив крові, від чого, мабуть, і став таким масним та щедрим. На нас упали мережані тіні від листя, я і стара вкрилися ними, як сіттю. По степу, ліворуч від нас, попливли тіні хмар, пройняті блакитним сяйвом місяця, вони стали прозоріші й ясніші.

— Дивись, он іде Ларра!

Я дивився, куди стара показувала тремтячою рукою з кривими пальцями, і бачив: там пливли тіні, їх було багато, і одна з них, темніша

й густіша за інші, пливла швидше і нижче за сестер, — вона падала від клаптя хмари, що пливла ближче до землі, як інші, і швидше, ніж вони.

— Нікого нема там! — сказав я.

— Ти сліпий більше за мене, стару. Дивись — он, темний, біжить степом!

Я подивився ще і знову не бачив нічого, крім тіні.

— Це тінь! Чому ти звеш її Ларра?

— Бо це — він. Він уже став тепер, як тінь, — пора! Він живе тисячі років, сонце висушило його тіло, кров і кості, і вітер розпорошив їх. Ось що може зробити Бог з людиною за гордощі!..

— Розкажи мені, як це було! — попросив я стару, передчуваючи одну з гарних казок, складених у степах.

І вона розказала мені цю казку.

"Багато тисяч років минуло з того часу, коли сталося це. Далеко за морем, на схід сонця, є країна великої ріки, в тій країні кожен лист дерева і стебло трави дають стільки тіні, скільки людині треба, щоб сховатися в ній од сонця, яке люто пече там.

Ось яка щедра земля в тій країні!

Там жило могутнє плем'я людей, вони пасли стада і на полювання звірів витрачали свою силу і мужність, бенкетували після полювання, співали пісень та гралися з дівчатами.

Одного разу під час бенкету одну з них, чорнокосу й ніжну, як ніч, вхопив орел, спустившись з неба. Стріли, пущені в нього чоловіками, попадали, жалюгідні, назад на землю. Тоді пішли шукати дівчину, але — не знайшли її. І забули про неї, як забувають про все на землі".

Стара зітхнула й змовкла, її рипучий голос звучав так, начебто це ремствували всі забуті віки, втілившись в її грудях, як тіні спогадів. Море тихо вторувало початкові одної з старовинних легенд, які, можливо, створилися на його берегах.

"Та через двадцять років вона сама прийшла, змучена, висохла, а з нею був юнак, гарний і дужий, як сама вона двадцять років тому. І, коли її спитали, де була вона, вона розповіла, що орел заніс її в гори й жив з нею там, як з дружиною. Ось його син, а батька нема вже: коли він став слабшати, то злетів востаннє високо в небо та, згорнувши крила, важко впав звідти на гострі виступи гори, на смерть розбився об них...

Всі дивилися здивовано на сина орла й бачили, що він нічим не кращий за них, тільки очі в нього були холодні й горді, як у царя птахів. І розмовляли з ним, а він відповідав, якщо хотів, або мовчав, а коли прийшли найстарші з племені, він говорив з ними як з рівнею своєю. Це ображало їх, і вони, назвавши його неопереною стрілою з незагостреним наконечником, сказали йому, що їх шанують, їм підкоряються тисячі таких, як він, і тисячі вдвоє старших за нього. А він, сміливо дивлячись на них, відповідав, що таких, як він, немає більше; і якщо всі шанують їх — він не хоче робити цього. О!.. тоді вже зовсім розсердилися вони. Розсердились і сказали:

— Йому нема місця серед нас! Нехай іде, куди хоче.

Він засміявся й пішов, куди захотілось йому, — до одної гарної дівчини, яка пильно дивилася на нього; пішов до неї і, підійшовши, обняв її. А вона була дочка одного з старшин, що засудили його. І, хоч він був гарний, вона відштовхнула його, тому що боялася батька. Вона

відштовхнула його та й пішла собі, а він ударив її і, коли вона впала, став ногою їй на груди, так, що з її уст кров бризнула до неба, дівчина, зітхнувши, звилася, мов змія, і померла.

Всіх, хто бачив це, скував страх, — вперше при них так убивали жінку. І довго всі мовчали, дивлячись на неї, що лежала з розплющеними очима й закривавленим ротом, та на нього, що стояв один проти всіх, поряд з нею, і був гордий, — не похилив своєї голови, ніби викликаючи на неї кару. Потім, коли опам'яталися, то схопили його, зв'язали і так покинули, вважаючи, що вбити зараз-таки — занадто проста річ і не задовольнить їх".

Ніч росла й дужчала, сповнюючись химерними, тихими звуками. У степу сумно посвистували ховрахи, в листі винограду тремтів скляний стрекіт коників, листя зітхало й шепотіло, повний диск місяця, раніше криваво-червоний, бліднув, віддаляючись від землі, бліднув і все щедріше лив на степ блакитнувату млу...

"І от вони зібралися, щоб придумати кару, гідну злочину... Хотіли розірвати його кіньми — і цього здавалося мало їм; думали пустити в нього всім по стрілі, але відкинули й це; пропонували спалити його, але дим вогнища не дав би змоги бачити його муки; пропонували багато чого — та не знаходили нічого такого, щоб сподобалося б всім. А його мати стояла перед ними на колінах і мовчала, не знаходячи ні сліз, ні слів, щоб благати про помилування. Довго говорили вони, і ось один мудрець сказав, подумавши довго:

— Спитаймо його, чому він зробив це?

Спитали його про це. Він сказав:

— Розв'яжіть мене! Я не буду говорити зв'язаний!

А коли розв'язали його, він спитав:

— Чого вам треба? — спитав так, наче вони були раби… —Ти чув… — сказав мудрець.

— Навіщо я буду пояснювати вам мої вчинки?

— Щоб ми зрозуміли тебе. Ти, гордий, слухай! Все одно ти помреш… Дай же нам зрозуміти те, що ти зробив. Ми залишаємось жити, і нам корисно знати більше, ніж ми знаємо.

— Добре, я скажу, хоч я, може, сам не так розумію те, що сталося. Я вбив її тому, мені здається, — що вона відштовхнула мене… А мені було треба її.

— Але вона не твоя! — сказали йому.

— Хіба ви користуєтесь тільки своїм? Я бачу, що кожний чоловік має тільки мову, руки й ноги… а володіє він тваринами, жінками, землею… і ще багато чим.

Йому сказали на це, що за все, що чоловік бере, він платить собою: своїм розумом і силою, інколи — життям. А він відповів, що він хоче зберегти себе цілим.

Довго говорили з ним і нарешті побачили, що він вважає себе за першого на землі і, крім себе, не бачить нічого. Всім аж страшно стало, коли збагнули, на яку самотність він прирікав себе. У нього не було ні племені, ні матері, ні худоби, ні дружини, і він не хотів нічого цього.

Коли люди побачили це, вони знову заходилися думати про те, як покарати його. Але тепер недовго вони говорили, — той, мудрий, що не перешкоджав їм міркувати, заговорив сам:

— Стривайте! Кара є. Це страшна кара; ви не вигадаєте такої за тисячу літ! Кара йому — в ньому самому! Пустіть його, нехай він буде вільний. Ось його кара!

І тут сталося дивне. Вдарив грім з небес, — хоч на них не було хмар. Це сили небесні стверджували мову мудрого. Всі вклонилися й розійшлись. А цей юнак, який тепер дістав ім'я Ларра, що означає: проклятий, викинутий геть, — юнак голосно сміявся услід людям, які покинули його, сміявся, залишаючись сам, вільний, як батько його. Але батько його — не був людиною... А цей — був людиною. І от він став жити, вільний, як птах. Він приходив до племені й викрадав худобу, дівчат — усе, що хотів. В нього стріляли, але стріли не могли пробити його тіла, захищеного невидимим покровом вищої кари.

Він був спритний, хижий, дужий, жорстокий і не зустрічався з людьми віч-на-віч. Тільки здаля бачили його. І довго він, самотній, так крутився коло людей, довго — не один десяток років. Та ось одного разу він підійшов близько до людей і, коли вони кинулись на нього, не рушив з місця й нічим не виявив, що оборонятиметься. Тоді один з людей догадався й крикнув голосно:

— Не руште його! Він хоче вмерти!

І всі зупинилися, не бажаючи полегшити. долі того, хто робив їм зло, не бажаючи вбивати його. Зупинились і сміялися з нього. А він тремтів, чуючи той сміх, і все шукав чогось на своїх грудях, хапаючись за них руками. І враз він кинувся на людей, піднявши камінь. Але вони, ухиляючись від ударів, не завдали йому жодного, і коли він, стомлений, з тоскним криком упав на землю, то відійшли набік і стежили за ним. Ось він підвівся і, піднявши загубленого кимось у боротьбі з ним ножа, вдарив ним себе в груди. Та зламався ніж, — наче в камінь ударили ним. І знову він упав на землю та довго бився головою об неї. Але земля відсахнулася від нього, вгинаючись від ударів його голови.

— Він не може вмерти! — з радістю сказали люди. І пішли, покинувши його. Він лежав горілиць і бачив — високо в небі чорними цятками плавали могутні орли. В його очах було стільки туги, що можна було б отруїти нею всіх людей на світі. Так з того часу залишився він сам, вільний, чекаючи смерті. І от він ходить, ходить усюди... Бачиш, він став уже, як тінь, і таким буде повік! Він не розуміє ні мови людей, ні їхніх вчинків, — нічого. І все шукає, ходить, ходить... Йому нема життя, і смерть не усміхається до нього. І нема йому місця серед людей... Ось як було покарано людину за гордощі!"

Стара зітхнула, замовкла, і її голова, похилившись на груди, кілька разів химерно хитнулась.

Я подивився на неї. Стару змагав сон, здалося мені. І стало чомусь страшенно жалко її. Кінець оповідання вона вела таким підвищеним, загрозливим тоном, а все-таки в цьому тоні звучала боязка, рабська нота.

На березі заспівали, — дивно заспівали. Спочатку пролунав контральто, — він проспівав дві-три ноти, і пролунав інший голос, який почав пісню наново, а перший усе лився попереду нього... — третій, четвертий, п'ятий прилучилися до пісні в тому ж порядку. І раптом тієї ж самої пісні, знову-таки спочатку, заспівав хор чоловічих голосів.

Кожен голос жіночий звучав зовсім окремо, всі вони здавалися різнобарвними струмками і, наче скочуючись звідкілясь згори по уступах, стрибаючи й видзвонюючи, вливаючись у густу хвилю чоловічих голосів, що плавно линули вгору, тонули в ній, виривалися з неї, заглушували її і знову один за одним здіймалися, чисті й сильні, високо вгору.

Шуму хвиль не чути було за голосами...

II

— Чи чув ти, щоб де-небудь ще так співали? — спитала Ізергіль, підводячи голову та усміхаючись беззубим ротом.

— Не чув. Ніколи не чув...

— І не почуєш. Ми любимо співати. Тільки красені можуть добре співати, — красені, що люблять жити. Ми любимо жити. Дивися-но, хіба не втомилися за день ті, що співають там? Від світанку до заходу працювали, зійшов місяць, і вже — співають! Ті, що не вміють жити, лягли б спати. Ті, кому життя миле, ось — співають.

— Але здоров'я... — почав був я.

— Здоров'я завжди вистачить на життя. Здоров'я! Хіба ти, маючи гроші, не витрачав би їх? Здоров'я — те саме золото. Знаєш ти, що я робила, коли була молодою? Я ткала килими від світанку до заходу, не встаючи майже. Я, як сонячний промінь, жвава була і от повинна була сидіти нерухомо, наче камінь. І сиділа до того, що, бувало, всі кості в мене тріщать. А як надійде ніч, я бігла до того, кого кохала, цілуватися з ним. І так я бігала три місяці, поки була любов; всі ночі того часу бувала в нього. І ось до якого часу дожила — вистачило крові! А скільки кохала! Скільки поцілунків узяла й дала!..

Я подивився їй в обличчя, її чорні очі були все-таки тьмяні, їх не оживив спогад. Місяць освітлював її сухі, потріскані губи, загострене підборіддя з сивим волоссям на ньому та зморщений ніс, загнутий, немов дзьоб сови.

На місці щік були чорні ями, і в одній з них лежало пасмо попелясто-сивого волосся, що вибилося з-під червоної ганчірки, якою була замотана її голова. Шкіра на обличчі, шиї та руках вся порізана зморшками, і при кожному русі старої Ізергіль можна було сподіватися, що суха ця шкіра розірветься вся, розпадеться клаптями і переді мною стане голий кістяк з тьмяними чорними очима.

Вона знову почала розповідати своїм хрустким голосом:

— Я жила з матір'ю поблизу Фальмі, на самому березі Бирлату; і мені було п'ятнадцять років, коли він з'явився у нашому хуторі. Був він такий високий, гнучкий, чорновусий, веселий. Сидить у човні і так дзвінко кричить він до нас у вікна: "Гей, чи нема у вас вина... та попоїсти для мене?" Я глянула у вікно крізь віти ясенів та й бачу: річка вся блакитна від місяця, а він, у білій сорочці та в широкому поясі з розпущеними на боці китицями, стоїть одною ногою в човні, а другою на березі. І похитується, і щось співає. Побачивши мене, каже:

"Он яка красуня живе тут!.. А я й не знав про це!" Наче він уже знав усіх красунь до мене! Я дала йому вина та вареної свинини... А через чотири дні дала вже і всю себе... Ми все каталися з ним у човні ночами. Він приїде й посвище тихо, як ховрах, а я вистрибну, як риба, з вікна до річки. Ї їдемо... Він був рибалкою з Пруту і згодом, коли мати дізналася про все й побила мене, умовляв усе мене піти з ним у Добруджу і далі, в дунайські гирла. Та мені вже не подобався він тоді — тільки співає і цілується, та й годі! Нудно це було вже. У той час гуцули ватагами ходили по тих місцевостях, і в них були кохані тут... То ось тим — весело було. Яка-небудь чекає, чекає свого карпатського молодця, думає, що він уже в тюрмі або вбитий де-небудь у бійці, — і раптом він сам, або з двома чи трьома товаришами, як з неба, впаде до неї. Подарунки приносив коштовні — легко ж бо діставалося все їм! І бенкетує в неї, і хвалиться нею перед своїми товаришами. А їй подобається це. Я й попросила одну подругу, в якої був гуцул, показати мені їх... Як її звали? Забула як... Все стала забувати тепер. Багато часу минуло відтоді, все забудеш! Вона мене познайомила з молодцем. Хороший був... Рудий був, весь рудий — і вуса і кучері! Вогненна голова.

І був він такий сумний, інколи ніжний, а інколи, як звір, ревів та бився. Раз ударив мене в обличчя. А я, як кішка, скочила йому на груди та й уп'ялася зубами в щоку... З того часу в нього на щоці зробилася ямка, і він любив, коли я цілувала її...

— А рибалка куди дівся? — спитав я її.

— Рибалка? А він... тут... Він приєднався до них, до гуцулів. Спершу все умовляв мене та загрожував кинути у воду, а потім — нічого, приєднався до них та іншу завів... їх обох і повісили разом — і рибалку, і того гуцула. Я ходила дивитись, як їх вішали. У Добруджі це було. Рибалка йшов на страту блідий і плакав, а гуцул люльку курив. Іде собі й курить, руки в кишенях, один вус на плечі лежить, а другий на груди звис. Побачив мене, вийняв люльку та й гукає: "Прощай!.." Я цілий рік жаліла його. Ех!.. Це вже тоді з ними було, як вони хотіли піти в Карпати до себе. На прощання зайшли до одного румуна в гості, там їх і спіймали. Двох тільки, кількох убили, а інші всі втекли... Все-таки румунові відплатили потім... Хутір спалили та млин і хліб увесь. Жебраком став.

— Це ти зробила? — навмання спитав я.

— Багато було друзів у гуцулів, не сама я... Хто був їхнім кращим другом, той і справив їм поминки.

Пісня на березі моря вже стихла, і старій вторував тепер тільки шум морських хвиль, — задумливий, бентежний шум був славним супроводом для оповідання про бентежне життя. Все м'якішою ставала ніч, і все більше народжувалось у ній блакитного сяйва місяця, а невиразні звуки клопітливого життя її невидимих жителів ставали тихшими, заглушувані зростаючим шурхотом хвиль... бо посилювався вітер.

— А то ще турка кохала я. У гаремі в нього була, в Скутарі. Цілий тиждень жила, — нічого... Та нудно стало — все жінки, жінки... Вісім було їх у нього... Цілий день їдять, сплять та базікають дурниці... Або лаються, квокчуть, як кури... Він був уже немолодий, той турок. Сивий майже і такий поважний, багатий. Говорив — як володар... Очі були чорні... Щирі очі... Дивляться просто в душу. Дуже він любив молитися. Я

його в Букурешті побачила... Ходить по базару, як цар, і дивиться так поважно, поважно. Я до нього усміхнулась. Того ж вечора мене схопили на вулиці й привезли до нього. Він сандал і пальму продавав, а до Букурешті приїхав купити чогось. "Поїдеш до мене?" — каже. "О так, поїду!" — "Добре!" І я поїхала. Багатий він був, цей турок. І син у нього вже був — чорненький хлопчик, гнучкий такий... Йому років шістнадцять було. З ним я й утекла від турка... Втекла до Болгарії, до Лом-Паланки... Там мене одна болгарка ножем ударила в груди за нареченого чи за чоловіка свого — вже й не пам'ятаю.

Хворіла я довго в монастирі одному. Жіночий монастир. Доглядала мене одна дівчина, полька... і до неї з монастиря іншого — біля Арцер-Паланки, пам'ятаю, — ходив брат, теж ченчик... Такий... як, черв'як, все викручувався переді мною... І коли я одужала, то пішла з ним... до Польщі його.

— Зажди!.. А де маленький турок?

— Хлопчик? Він помер, хлопчик. З туги за домівкою чи з кохання... Але почав він сохнути так, як неокріпле деревце, якому занадто перепало сонця... так і сох усе... пам'ятаю, лежить, весь уже прозорий і голубуватий, як крижинка, а все ще в ньому палає кохання... Та все просить нахилитися й поцілувати його... Я кохала його і, пам'ятаю, багато цілувала... Потім він уже став зовсім немічний — не рухався майже. Лежить і так жалібно, як жебрак милостині, просить мене лягти поруч нього й гріти його... Я лягала. Ляжеш з ним... він зразу запалиться весь. Одного разу я прокинулась, а він уже холодний... мертвий... Я плакала над ним. Хто скаже? Може, то я й убила його. Вдвоє старша за нього я була тоді вже. І була така дужа, соковита... а він — що ж?.. хлопчик!..

Вона зітхнула і — вперше я побачив це в неї — перехрестилася тричі, шепочучи щось сухими губами.

— Ну, подалася ти до Польщі... — підказав я їй.

— Так... з тим, маленьким полячком. Він був смішний і підлий. Коли йому потрібна була жінка, він ластився до мене, як кіт, і з його язика гарячий мед тік, а коли він мене не хотів, то ляскав мене словами, як батогом. Раз якось ішли ми берегом річки, і ось він сказав мені горде, прикре слово. О! О!.. Я розсердилась! Я скипіла, як смола! Я взяла його на руки та, як дитину, — він був маленький, — підняла угору, здушивши йому боки так, аж він посинів увесь. І от я розмахнулась та й кинула його з берега в ріку. Він кричав. Смішно так кричав. Я дивилася на нього згори, а він борсався там, у воді. Я пішла тоді. І більше не зустрічалася з ним. Мені щастило на це: ніколи я не зустрічалася потім з тими, кого колись любила. Це недобрі зустрічі, все одно, що з покійниками.

Стара змовкла, зітхаючи. Я уявляв собі людей, яких вона воскрешала. Ось вогненно-рудий, вусатий гуцул іде вмирати, спокійно покурюючи люльку. У нього, напевне, були холодні голубі очі, які на все дивилися зосереджено й твердо. Ось поряд з ним чорновусий рибалка з Прута; плаче, не бажаючи вмирати, і на його обличчі, блідому від передсмертної туги, потьмяніли веселі очі, і вуса, змочені слізьми, сумно обвисли по кутках скривленого рота. Ось він, старий, поважний турок, напевне, фаталіст і деспот, і поряд з ним його син, бліда й тендітна квітка Сходу, отруєна поцілунками. А ось гонористий поляк, галантний і жорстокий, красномовний і холодний... І всі вони — тільки бліді тіні, а та, яку вони цілували, сидить поряд мене жива, але висушена часом, без тіла, без крові, з серцем без бажань, з очима без вогню, — теж майже тінь.

Вона продовжувала:

— У Польщі стало тяжко мені. Там живуть байдужі й брехливі люди. Я не знала їхньої змііної мови. Все шиплять... Що шиплять? Це Бог дав їм таку змііну мову за те, що вони брехливі. Ішла я тоді, не знаючи куди, і бачила, як вони збиралися бунтувати з вами, росіянами. Дійшла до міста Бохнії. Жид один купив мене, не для себе купив, а щоб торгувати мною.

Я погодилася на це. Щоб жити — треба вміти що-небудь робити. Я нічого не вміла і за це платила собою. Та я подумала тоді, що, коли я дістану трохи грошей, щоб вернутися до себе на Бирлат, я порву ланцюги, хоч би які міцні вони були. І жила я там. Ходили до мене багаті пани й бенкетували в мене. Це їм дорого коштувало. Билися за мене вони, розарялися. Один добивався мене довго та раз ось що зробив: прийшов, а служник за ним іде з мішком. Ось пан узяв в руки той мішок і перекинув його над моєю головою. Золоті монети стукали мене по голові, і мені весело було слухати їх брязкіт, коли вони падали на підлогу. Та я все-таки вигнала пана. У нього було таке товсте обрюзгле обличчя, і живіт — як велика подушка. Він дивився, як сита свиня. Так, вигнала я його, хоч він мені й казав, що продав усі землі свої та будинки і коні, щоб обсипати мене золотом. Я тоді любила одного достойного пана з порубаним обличчям. Все обличчя було в нього порубане навхрест шаблями турків, з якими він незадовго перед тим воював за греків. От людина!.. Що йому до греків, коли він поляк? А він пішов, бився разом з ними проти їхніх ворогів. Порубали його, у нього витекло одне око від ударів, і два пальці на лівій руці теж відрубали... Що йому до греків, коли він поляк? А ось що: він любив подвиги. А коли людина любить подвиги, вона завжди вміє їх зробити і знайде, де це можна. У житті, знаєш ти, завжди є місце для подвигів. І ті, що не знаходять їх для себе, — ті просто ледарі чи боягузи, або не розуміють життя, бо, якби люди розуміли життя, кожен захотів би залишити після себе свою тінь у ньому. І тоді життя не жерло б людей без сліду... О, той, рубаний, був хорошою людиною! Він ладен був іти на край світу, щоб робити що-небудь! Напевно, ваші вбили його під час бунту. А навіщо ви ходили бити мадярів? Ну-ну, мовчи!..

І, наказуючи мені мовчати, стара Ізергіль раптом замовкла сама, задумалась.

Знала також я й мадяра одного. Він одного разу пішов від мене, — взимку це було, — і тільки весною, коли розтав сніг, знайшли його в полі з простреленою головою. Он як! Бачиш — не менше, ніж чума, губить любов людей; коли полічити — не менше... Що я говорила? Про

Польщу... Так, там я зіграла свою останню гру. Зустріла одного шляхтича... От був гарний! Як чорт. А я стара вже була, ех, стара! Чи було мені чотири десятки років? Мабуть, що й було... А він що й гордий, і розбещений нами, жінками. Дорого він мені обійшовся... еге ж. Він хотів зразу так собі узяти мене, та я не далась. Я не була ніколи рабою, нічиєю. А з жидом я вже скінчила, багато грошей дала йому...

І вже в Кракові жила. Тоді в мене все було: і коні, й золото, й слуги... Він ходив до мене, гордий демон, і все хотів, щоб я сама кинулася йому в руки. Ми посперечалися з ним... Я навіть, — пам'ятаю, — марніла від того. Довго це тривало... Я взяла своє: він на колінах благав мене... Та тільки-но взяв, як уже й кинув. Тоді збагнула я, що стала стара... Ох, це було мені не солодко! Ой не солодко!.. Я ж любила його, того чорта... а він, зустрічаючись зі мною, сміявся... підлий він був! І перед іншими сміявся з мене, а я це знала. Ну, та й гірко було мені, скажу! Але він був тут, близько, і я все-таки милувалася ним. А от як пішов він битися з вами, росіянами, тужно стало мені. Ламала я себе, та не могла зламати... І вирішила поїхати за ним. Він коло Варшави був, у лісі.

Та коли приїхала, то дізналася, що вже побили їх ваші... і що він у полоні, неподалік у селі.

"Значить, — подумала я, — не побачу вже його більше!" А бачити хотілось. Ну, намагалась побачити... Жебрачкою одяглась, кривою, та й пішла, закутавши обличчя, в те село, де був він. Скрізь козаки і солдати... дорого мені коштувало бути там! Дізналась я, де поляки сидять, та й бачу, що важко потрапити туди. А потрібно мені це було. І от уночі підповзла я до того місця, де вони були. Повзу городом поміж грядок і бачу: вартовий стоїть мені на дорозі... А вже чути мені — співають поляки та розмовляють голосно. Співають пісні однієї... до Матері Божої... І той там теж співає... Аркадек мій. Мені гірко стало, як подумала я, що раніше за мною повзали... а ось воно настав час — і я за чоловіком повзла змією по землі і, може, на смерть свою повзу. А той вартовий уже слухає, нахилився вперед. Ну, що ж мені? Встала я з землі й пішла на нього. Ні ножа в мене нема, нічого, крім рук та язика.

Шкодую, що не взяла ножа. Шепочу: "Зажди..." А він, солдат отой, вже приставив до горла мені багнет. Я кажу йому пошепки: "Не коли, зажди, послухай, якщо в тебе душа є! Не можу тобі нічого дати, а прошу тебе..." Він опустив рушницю і так само пошепки каже мені:

"Забирайся геть, бабо! геть! Чого тобі?" Я сказала йому, що сина мого тут замкнено... "Ти розумієш, солдате, — сина! Ти ж бо теж чий-небудь син, еге ж? То от подивись на мене — у мене є такий самий, як ти, і он він де! Дай мені подивитися на нього, може, він умре скоро... і, може, тебе завтра вб'ють... плакатиме твоя мати за тобою? Адже тяжко буде тобі вмерти, не глянувши на неї, твою матір? І моєму синові тяжко ж. Пожалій же себе і його, та й мене — матір!.."

Ох, як довго говорила я йому! Ішов дощ і мочив нас. Вітер гув, і ревів, і штовхав мене то в спину, то в груди. Я стояла й хиталася перед цим кам'яним солдатом... А він усе говорив: "Ні!" І кожного разу, як я чула його байдуже слово, ще палкіше в мені спалахувало бажання бачити того, Аркадека... Я говорила й вимірювала очима солдата — він був маленький, сухий і все кашляв. І от я впала на землю перед ним і, обхопивши його коліна, все благаючи його палкими словами, повалила солдата на землю. Він упав у грязюку. Тоді я швидко повернула його обличчям до землі й придавила йому голову в калюжу, щоб він не кричав. Він не кричав, а тільки все борсався, намагаючись скинути мене з своєї спини. А я обома руками вдавлювала його голову глибше в грязь. Він і задихнувся... Тоді я кинулась до комори, де співали поляки. "Аркадек!.." — шепотіла я крізь шпари в стінах. Вони здогадливі, ті поляки, — і, почувши мене, не перестали співати! Ось його очі проти моїх. "Можеш ти вийти звідси?" — "Так, через підлогу!" — сказав він. "Ну, іди ж!" І ось четверо їх вилізло з-під тої комори: троє та Аркадек мій. "Де вартові?" — спитав Аркадек. "Он лежить!.." І вони пішли тихо-тихо, нагнувшись до землі. Дощ ішов, вітер вив голосно. Ми вийшли з села й довго мовчки йшли лісом. Швидко так ішли. Аркадек тримав мене за руку, і його рука була гаряча й тремтіла. О!.. Мені так хороше було з ним, поки він мовчав. Останні це були хвилини — хороші хвилини мого жадібного життя. Та ось ми вийшли на луки і зупинились. Вони дякували

мені всі четверо. Ох, як вони довго й багато говорили мені щось! Я все слухала й дивилася на свого пана. Що ж він зробить мені? І от він обняв мене і сказав так поважно... Не пам'ятаю, що він сказав, але так виходило, що тепер він на подяку за те, що я вивела його, любитиме мене... І став на коліна переді мною, усміхаючись, і сказав мені: "Моя королева!" Ось який брехливий собака був це!.. Ну, тоді я стусонула його ногою і дала б ляпаса, та він відхитнувся й схопився. Грізний і блідий стоїть він переді мною... Стоять і ті троє, похмурі всі. І всі мовчать. Я подивилась на них... Мені тоді стало — пам'ятаю — тільки нудно дуже, і така лінь охопила мене... Я сказала їм: "Ідіть!" Вони, пси, спитали в мене: "Ти вернешся туди, показати, куди ми пішли?" Ось які підлі! Ну, все-таки пішли вони. Тоді і я пішла... А другого дня взяли мене ваші та незабаром випустили... Тоді побачила я, що пора мені звити гніздо, годі жити зозулею. Вже важка стала я, і послабшали крила, і пір'я потьмяніло... Пора, пора! Тоді я поїхала до Галичини, а звідти в Добруджу. І ось уже близько трьох десятків літ живу тут. Був у мене чоловік, молдаванин; помер з рік тому. І живу я ось! Сама живу... Ні, не сама, а он з тими.

Стара махнула рукою до моря. Там усе було тихо. Інколи народжувався якийсь короткий, облудний звук і завмирав ту ж мить.

— Люблять вони мене. Багато я розказую їм всячини. Їм це потрібне. Ще молоді всі... І мені добре з ними. Дивлюсь і думаю: "От і я, був час, така сама була... Тільки тоді, в мій час, більше було в людині сили й вогню, і через те жилося веселіше і краще... Справді!.."

Вона замовкла. Мені сумно було поряд з нею. А вона дрімала, хитаючи головою, і тихо шепотіла щось... можливо, молилась.

З моря здіймалась хмара — чорна, важка, з суворими обрисами, схожа на гірський хребет. Вона повзла в степ. З її вершини зривалися клапті хмарин, мчали попереду неї й гасили зорі одну по одній. Море шуміло. Недалеко від нас, у лозах винограду, цілувалися, шепотіли й зітхали. Глибоко в степу завивав собака... Повітря подразнювало нерви

дивним запахом, що лоскотав ніздрі. Від хмар падали на землю зграї тіней і повзли по ній, повзли, зникали, з'являлися знову... Там, де був місяць, залишилася тільки мутна опалова пляма, часом її зовсім закривав сизий клапоть хмари. І в степовій далечині, тепер уже чорній та страшній, що ніби притаїлася, сховавши в собі щось, спалахували маленькі голубі вогники. То там, то там вони на мить з'являлись і гасли, наче кілька людей, розійшовшись по степу далеко одне від одного, шукали в ньому чогось, запалюючи сірники, які вітер ту ж мить гасив. Це були дуже химерні голубі язики вогню, які натякали на щось казкове.

— Бачиш ти іскри? — спитала мене Ізергіль.

— Он ті, голубі? — показуючи їй на степ, сказав я.

— Голубі? Так, це вони... Значить, літають усе-таки! Ну-ну...

Я вже от не бачу їх більше. Не можу я тепер багато чого бачити.

— Звідки ці іскри? — спитав я стару.

Я чув дещо раніше про походження цих іскор, але мені хотілося послухати, як розкаже про те ж стара Ізергіль.

— Ці іскри від палаючого серця Данко. Було на світі серце, яке одного разу спалахнуло вогнем... І ото від нього ці іскри. Я розкажу тобі про це... Теж давня казка... Давнє, все давнє. Бачиш ти, скільки в давнині всього?.. А тепер ось нема нічого такого — ні діла, ні людей, ні казок таких, як у давнину... Чому? Ану, скажи! Не скажеш... Що ти знаєш? Що всі ви знаєте, молоді? Ехе-хе!.. Дивилися б у давнину пильно — там усі відгадки знайдуться... А от ви не дивитесь і не вмієте жити через те... Я не бачу хіба життя? Ох, усе бачу, хоч і погані в мене очі! І бачу я, що не живуть люди, а все приміряються, приміряються та й кладуть на це все життя. І коли обкрадуть самі себе, змарнувавши час, то почнуть нарікати на долю. Що ж тут — доля? Кожен сам собі доля!

Всяких людей я тепер бачу, а от сильних нема! Де ж вони?.. І красенів стає все менше.

Стара задумалась про те, куди поділися з життя сильні і вродливі люди, та, думаючи, оглядала темний степ, ніби шукаючи в ньому відповіді.

Я чекав її оповідання і мовчав, боячись, що, коли спитаю її про що-небудь, вона знову зверне вбік. І от вона почала оповідання.

III

"Жили на землі в давні часи одні люди, непрохідні ліси оточували з трьох боків табори цих людей, а з четвертого — був степ. Були то веселі, сильні й сміливі люди. І ось настав колись тяжкий час: з'явилися звідкілясь інші племена і прогнали попередніх у глиб лісу. Там були болота і пітьма, бо ліс був старий, і так густо переплелося його віття, що крізь нього не видно було неба, і сонячне проміння ледве могло пробити собі дорогу до боліт крізь густе листя. Та коли його промені падали на воду боліт, то здіймався сморід, і від нього люди гинули одне за одним. Тоді стали плакати жінки й діти того племені, а батьки задумались і затужили. Треба було піти з цього лісу, і для того було два шляхи: один — назад, — там були дужі й лихі вороги, другий — вперед, — там стояли велетні-дерева, щільно обхопивши одне одного могутнім віттям, пустивши вузлувате коріння глибоко в чіпкий мул болота. Ці кам'яні дерева стояли мовчки й нерухомо вдень в сірому мороці та ще тісніше зсувалися навколо людей вечорами, коли запалювалися вогнища. І завжди, вдень і вночі, навколо тих людей було кільце густої пітьми, воно наче збиралося розчавити їх, а вони звикли до степового простору. А ще страшніше було, коли вітер бив по верхівках дерев і весь; ліс глухо гув, наче погрожував і співав похоронні пісні тим людям. То були все-таки сильні люди, і могли б вони піти битися на смерть з тими, що одного разу перемогли їх, але вони не могли вмерти в боях, бо в них-були заповіти, і коли б умерли вони, то пропали б з ними з життя й заповіти. І тому вони сиділи й думали довгими ночами під глухий шум лісу в

отруйному смороді болота. Вони сиділи, а тіні від вогнищ стрибали круг них у безмовному танці, і всім здавалося, що то не тіні танцюють, а торжествують злі духи лісу й болота... Люди все сиділи та думали. Але ніщо — ні робота, ні жінки не виснажують тіла і душі людей так, як виснажують тоскні думки. І ослабли люди від думок... Страх народився серед них, скував їх міцні руки, жах породили жінки плачем над трупами померлих від смороду і над долею скованих страхом живих, — і боягузливі слова стало чути в лісі спочатку несміливі й тихі, а потім все голосніші і голосніші... Вже хотіли йти до ворога й принести йому в дар волю свою, і ніхто вже, зляканий смертю, не боявся рабського; життя... Але тут з'явився Данко й урятував усіх один".

Стара, очевидно, часто розказувала про палаюче серце Данко. Вона говорила співучо, і голос її, рипучий і глухий, виразно малював переді мною шум лісу, серед якого вмирали від отруйного подиху болота нещасні, загнані люди.

"Данко — один з тих людей, молодий красень. Вродливі — завжди сміливі. І от він каже їм, своїм товаришам:

— Не зрушити каменя з дороги думкою. Хто нічого не робить, з тим нічого не станеться. Чому ми марно тратимо сили на думку та журбу? Вставайте, підемо в ліс і пройдемо його наскрізь, адже є йому кінець — все на світі має кінець! Ходімо! Ну! Гей!..

Подивилися на нього і побачили, що він найкращий з усіх, бо в очах у нього світилося багато сили й живого вогню.

— Веди ти нас! — сказали вони. Тоді він повів..."

Стара помовчала й подивилася в степ, де все густішала пітьма. Іскорки палаючого серця Данко спалахували десь далеко і здавалися голубими легкими квітами, розквітаючи тільки на мить.

"Повів їх Данко. Дружно всі пішли за ним — вірили в нього. Тяжкий шлях то був! Темно було, і на кожному кроці болото роззявляло свою жадібну гнилу пащу, поглинаючи людей, і дерева заступали дорогу могутньою стіною. Переплелося їх віття між собою; як змії, простяглися всюди коріння, і кожен крок багато коштував поту й крові тим людям. Довго йшли вони... Все густіший ставав ліс, все менше було сили! І от почали нарікати на Данко, кажучи, що даремно він, молодий і недосвідчений, повів їх кудись. А він ішов попереду них і був бадьорий і ясний.

Та одного разу гроза вдарила над лісом, зашепотіли дерева глухо, грізно. І стало тоді в лісі так темно, наче в ньому зібралися зразу всі ночі, скільки їх було на світі з того часу, як він народився. Ішли маленькі люди між великих дерев і в грізному шумі блискавок, ішли вони, і, хитаючись, велетні-дерева рипіли та гули сердитих пісень, а блискавки, літаючи над верховіттями лісу, освітлювали його на хвилинку синім, холодним вогнем і зникали так само швидко, як з'являлись, лякаючи людей. І дерева, освітлені холодним вогнем блискавок, здавалися живими, простягаючи навкруг людей, які йшли з полону пітьми, коряві, довгі руки, сплітаючи їх в густу сіть, намагаючись зупинити людей. А з пітьми гілок дивилося на тих, що йшли, щось страшне, темне й холодне. Це був тяжкий шлях, і люди, стомлені ним, занепали духом. Та їм соромно було визнати безсилля, і от вони в злобі та гніві накинулися на Данко, людину, яка йшла попереду них. І стали вони дорікати йому, що він не вміє керувати ними, — ось як!

Зупинилися вони і під переможний шум лісу, серед тремтливої пітьми, стомлені й злі, стали судити Данко.

— Ти, — сказали вони, — нікчемна й шкідлива людина для нас! Ти повів нас і втомив, і за це ти загинеш!

— Ви сказали: "Веди!" — і я повів! — гукнув Данко, стаючи проти них грудьми. — В мене є мужність вести, ось тому я й повів вас! А ви? Що

зробили ви на допомогу собі? Ви тільки йшли і не вміли зберегти сили на довшу дорогу! Ви тільки йшли, ішли, як отара овець!

Та ці слова розлютили їх ще більше.

— Ти вмреш! Ти вмреш! — горлали вони. А ліс усе гув і гув, вторуючи їхнім крикам, і блискавки розривали пітьму на клапті. Данко дивився на тих, заради кого прийняв на себе труд, і бачив, що вони — як звірі. Багато людей стояло навколо нього, та не було на обличчях їх благородства, і не можна було йому сподіватися на пощаду від них. Тоді і в його серці закипіло обурення, але від жалості до людей воно згасло. Він любив людей і думав, що, може, без нього вони загинуть. І ось його серце спалахнуло вогнем бажання врятувати їх, вивести на легкий шлях, і тоді в його очах заблискали промені того могутнього вогню... А вони, побачивши це, подумали, що він розлютився і тому так яскраво й розгорілися очі, і вони нашорошились, як вовки, сподіваючись, що він боротиметься з ними, і стали щільніше оточувати його, щоб їм легше було схопити й убити Данко. А він уже збагнув їх думку, через те ще яскравіше загорілося в ньому серце, бо ця їх думка породила в ньому тугу.

А ліс усе співав свою похмуру пісню, і грім гримів, і лив дощ...

— Що зроблю я для людей?! — дужче за грім гукнув Данко.

І враз він розірвав руками собі груди і вирвав з них своє серце і високо підніс його над головою.

Воно палало так яскраво, як сонце, і яскравіше за сонце, і весь ліс замовк, освітлений цим факелом великої любові до людей, а пітьма розлетілася від світла його і там, глибоко в лісі, тремтяча, впала в гнилу пащу болота. А люди, здивовані, стали як камені.

— Ходімо! — гукнув Данко й кинувся вперед, на своє місце, високо піднявши палаюче серце й освітлюючи ним шлях людям.

Вони кинулися за ним, зачаровані. Тоді ліс знов зашумів, здивовано хитаючи верховіттям, але його шум заглушив тупіт людей, що бігли. Всі бігли швидко й сміливо, натхнені чудовим видовищем палаючого серця. І тепер гинули, але гинули без нарікань і сліз. А Данко все був попереду, і серце його все палало, палало!

І от враз ліс розступився перед ним, розступився й залишився позаду, густий і німий, а Данко і всі ті люди зразу пірнули в море сонячного світла й чистого повітря, промитого дощем. Гроза була — там, позаду них, над лісом, а тут сяяло сонце, зітхав степ, блищала трава в діамантах дощу та золотом іскрилась ріка... Був вечір, і від призахідного проміння ріка здавалася червоною, як та кров, що била гарячим струменем з розірваних грудей Данко.

Кинув погляд поперед себе на широчінь степу гордий сміливець Данко, — кинув він радісний погляд на вільну землю і засміявся гордо. А потім упав і — помер.

А люди, радісні й сповнені надій, не помітили смерті його і не бачили, що ще палає поряд з трупом Данко його сміливе серце. Тільки одна обережна людина побачила це і, боячись чогось, наступила на горде серце ногою... І ось воно, розсипавшись іскрами, згасло...

— Ось звідки вони, голубі іскри степу, що з'являються перед грозою!

Тепер, коли стара закінчила свою прекрасну казку, в степу стало страшенно тихо, наче й він був вражений силою сміливця Данко, який спалив для людей своє серце й умер, не просячи в них нічого в нагороду собі. Стара дрімала. Я дивився на неї й думав:

"Скільки ще казок і спогадів залишилося в її пам'яті?" І думав про велике палаюче серце Данко і про людську фантазію, яка створила стільки прекрасних і сильних легенд.

Дмухнув вітер і оголив з-під лахміття сухі груди старої Ізергіль, яка засинала все міцніше. Я прикрив її старе тіло і сам ліг на землю біля неї. В степу було тихо й темно. По небу й далі сунули хмари, повільно, нудно... Море шуміло глухо і журливо.

(1894)